

Torsdag med THORS

17.5.84

BYKE, BYKET — det är slödder och patrask det. Avser man tvätten lyder order **BYK** och den bestämde formen **BYKEN**. Det får vi igen en påminnelse om i ett av de brevsvar som prof. Thors serverar i dag.

En läsare känner förvåning inför uttrycket idrottens **vädjobanor**.

Ordet **vädjobanor** används i nutiden uteslutande i betydelsen "tävlingsplats", och detta är märkligt, eftersom ordet **vädja** normalt har en helt annan betydelse: man **vädjar** till en domstol, man **vädjar** till allmänna opinionen för att få rätt. Men **vädja** har närbesläktade ord i andra germanska språk: speciellt viktigt i sammanhanget är tyskans **wetten**, som bl.a. betyder "tävla". På tyska är **Wettlauf** ett uttryck för "tävling", och användningen av **vädjobanor** om "tävlingsplatser" beror på påverkan av det tyska ordet.

En annan läsare undrar om det som skall tvättas bör kallas **byk** eller **byke**. Vilket genus har det ifrågavarande ordet?

I nutiden är den ifrågavarande termen för "tvätt" **byk**, i bestämd form **byken**. Detta är åtminstone det brukliga ordet i Sverige. Hos oss hör man ofta talas om ett **byke**, **byket** ("mitt byke skall tvättas i morgon"), men det är ett uteslutande finlandssvenskt språkbruk. — Både hos oss och i Sverige finns ordet **byke** i betydelsen "slödder, patrask". Det brukar anses som en överförd användning av ordet för "tvätt". I äldre svenska, också i Sverige, kunde **byke** fö-

rekomma i betydelsen "tvätt". — I nutiden är alltså **byke**, **byket** i Sverige ett ord för "slödder", medan termen för "tvätt" där lyder **byk**, **byken**.

Samme läsare frågar om det kan heta t.ex. "strax efter öppningsdags", liksom det ju heter "strax före stängningsdags".

Mitt svar är ett bestämt ja. Jag stöder mig dels på min egen språkkänsla, dels på en uppgift i Östergrens "Nusvensk ordbok", där man finner både **vid öppningsdags** och **strax efter öppningsdags**.

En läsare känner undran över orden **kritisera** och **kritik**.

De båda orden har lite olika associationer. **Kritisera** har, såsom den frågande själv säger, en negativ ton: det återges i Svenska Akademiens stora ordbok med uttryck som "bedöma (någots eller någons) värde l. egenskaper eller (ofta blott) fel och brister; tadla". Däremot återges **kritik** med "noggrann granskning eller prövning för avvägande av förtjänster mot fel och brister". Uttryck som **positiv kritik** är ju vanliga, likaså **god kritik**.

"Skall man skriva **symtom** eller **symptom**", frågas det.

En blick i det allmänna rättsnötret bl.a. i stavningsfrågor, Svenska Akademiens ordlista, lär tveksamma personer, att både **symtom** och **symptom** godtas. Ordlistan nämner dock **symtom** i främsta rummet. Det hör till de främmande ord som har blivit allmänt kända i svenskan: var och en vet, att det betyder "sjukdomstecken", i bildlig betydelse använt t.ex. i "ett symtom på den ekonomiska krisen i landet".

Ordet är grekiskt: förleden är det vanliga **syn-** "samman", som före vissa ljud, t.ex. **p**, **b**, får formen **sym-**, bl.a. i **sympati**, **symbios**.

Carl-Eric Thors

Torsdag med THORS

24.5.84

SÄNHÄRNT och **SÄNDARNT** bör undvikas av nyhetsuppläsare och andra som bemödar sig om att tala värdad.

"Hur skall man ställa sig till sådana ordformer som **sänhärt**, **sänadärna**, **sändärnt**, **sändärna**?"

Former av det slaget — alltså utbyggda med ett -na i pluralis, vilket sedan också böjts i singularis, är som man lätt kan konstatera mycket vanliga i ledigt talspråk. (De förekommer särskilt mycket hos oss, men är inte helt okända i Sverige.) Jag tror inte att det lönar sig att motarbeta den i vanligt tal. I värdad framställning hör **sänhärt** m.fl. inte hemma, t.ex. inte i nyhetsuppläsningar i radio och TV, lika lite som i liknande värdad tal. I sådan stil hör de inte hemma, och det är säkert möjligt att hålla värdad stil fri från dem — det hör ju absolut till ovanligheten att se former som "sändärnt" i skrift.

En annan läsare undrar om **många** i modernt språk håller på att undanträngas av **mycket**. Bl.a. har hon fäst sig vid sådana tidningsfraser som "Vargen rev också mycket husdjur" och "det fanns inte så mycket interiörbilder från gamla tider".

Det kan i vissa fall enligt min mening tänkas att **många** byts ut mot **mycket** (såsom det ofta görs i talspråk). Så sker i sådana fall, där man tänker mer på en mängd, en myckenhet av något, som i fallet med interiörbilderna härövan. Däremot tycker jag att **många** absolut är det rätta ordet, när det uttrycket ett flertal av något, t.ex. i satsen om vargen och husdjuren ovan.

"Vad betyder uttrycket att **lägga något i stöpsleven**?" frågar en annan läsare.

Det är ett bildligt uttryck för "underkasta diskussion", "omforma någonting", såsom i sådana fraser som **Europa i stöpsleven**, **vår skärgård i stöpsleven**. (I egentlig mening talade

man i äldre tider om att använda en stöpslev t.ex. vid stöpning av bly.)

En annan läsare har undrat över vissa ords ursprung. Bland dem skall jag i dag skriva om **fått**, **i jäns**, **nuna** och **struvor**.

Fått har blivit ett ganska sällsynt ord numera, men förekommer ofta i fraser av typen **klockan är fem fått i sju** "fattas fem minuter i sju", eller som det nu ofta heter "klockan är fem i sju". **Fått** är en gammal neutrumbild av ordet **få** "en (alltför) liten mängd", som vi alla känner t.ex. i uttrycket "några få", t.ex. "några få kan använda kaffe på det viset". Uttrycket **fått** har i ganska lång tid förekommit bara här i Finland, men det fanns för länge sedan också i Sverige.

Ordet (**i**) **jäns** är välkänt för mig, men jag har en stark känsla av att det har blivit sällsynt. Man har exempelvis sagt: "Du sa i jäns, att du har hört att han har blivit sjuk". **I jäns** betyder för en stund sedan, helt nyligen, nyss". Uttrycket är allmänt svenskt och lydde i fornsvenskan i **adhans** (o. likn.). Det är släkt med det isländska **adan** "förr". — Det tycks vara så i nutiden att många känner uttrycket från en barnramsa: "Kisse kisse mäns, var var du i jäns". Men det är ett gammaldags, gott uttryck.

Men vad har det valkända **nuna** "ansikte" — eller för att återge det med ett modernt slangord: "nylle" —, för ett ursprung? — Tyvärr vet man inte, vad **nuna** har för en härkomst. Här skall bara sägas att det är ett speciellt finlandssvenskt ord; måhända är det besläktat med det likaså finlandssvenska **nuna** "halvsöva, slumra".

Till slut några ord om **struva**, som ju är en beteckning för ett bakverk som brukar förekomma vid valborgsmässan. Ordet har kommit från Tyskland: det återgår på ett medeltäyskt (dvs. hanseatiskt) **struve**, som motsvarar ett högtyskt **Straube**, en bildning till ordet **sträuben** "uppressa sig".

Carl-Eric Thors